

SVEDOCANSTVO BO@E [VARCA DATO U BEOGRADU 06/97

Sledi tekst audio intervjeta koji je novinar Ja{a Almuli vodio sa Bo`om [varcom, pre`ivelim zatocenikom logora smrti Jasenovac u Hrvatskoj. Intervju je nacinjen u saradnji sa Americkim Holokost Memorijalnim Muzeom u Va{ingtonu, zbirka Dzefa i Tobi Her (Jeff and Toby Herr collection).

Bo`o izvoli:

- Ja sam Bo`o [varc, rodjen 1920. godine u Zagrebu. Moj otac Ferdinand, rodjen u Bjelovaru, majka [tefa, rodjena u Kri`evcima. U Zagrebu su u to vreme bili trgovci, poslije 1930. nasledili su od tatinog oca jednu elekrotehni~ku radnju i radionicu. Oni su bili i jedno i drugo, bili su cionisti~ki raspolo`eni i takvo sam vaspitanje imao od najranije mладости. Isto tako ja sam ve} sa pet godina bio u~lanjen i po~eo redovno da idem u zagreba~ki Makabi koji se u to vreme nalazio u prostorijama Evangeli~ke {kole u Gunduli}evoj ulici. Moje bistovanje i rad u Makabiju trajao je do mog hap{enja. Medjutim, kasnije ne{to po prilici oko 30. do 31. postao sam i ~lan Ha{omera, zagreba~kog Ha{omer Hacaira s kojima sam bio i nekoliko puta na logorovanju. Sportom, kao {to sam rekao bavio sam se dosta intenzivno od svoje najranije mладости {to mi je, mislim, posle u `ivotu jako puno pomogao jer sam izdr`ao vrlo naporne stvari i u logoru a i posle u partizanima. Ja sam kao {to sam rekao, intenzivno se bavio sportom, 1934. na primer bio sam ve} prvak Zagreba u skijanju, bavio sam se gimnastikom i atletikom, to je mo`da ta strana delatnosti.

Ka`i mi koliko je bio brojan i jak Makabi u Zagrebu?

- Makabi u Zagrebu bio je vrlo jak i vrlo brojan. Ja mislim prete`no sva omladina jevrejska u Zagrebu i{la je u Makabi. Makabi je imao vrlo, vrlo lepe prostorije, po~eli smo u toj gimnasti~koj dvorani, kao {to sam rekao Evangeli~ke {kole, medjutim, posle u vlastitok dvorani, gde je bila i jevrejska op{tina zagreba~ka, nekoliko zgrada dalje, a u toj zgradi

jevrejske op{tine bila je i pu~ka {kola jevrejska u koju sam ja i{ao i zavr{io.

Da li je ta Pu~ka {kola imala sve predmete ili...?

- Sve predmete je imala, kompletna je bila i prznata je bila, sve, jer mi koji smo zavr{ili tu {kolu i{li direktno u gimnaziju.

Zna~i ti si svr{io jevrejsku osnovnu {kolu?

- Jeste. To je bila jedna {kola koja kao i sve druge, samo {to su tu bili Jevreji i nastavnici su bili Jevreji i imali smo veronauku, istoriju, ali ina~e predmeti su bili kao u svim vi{im {kolama.

Koliko je Jevreja bilo?

- Bilo je oko 11.000 Jevreja u Zagrebu. Mogu vam re}{i onoliko koliko ih ja poznajem, zavr{ili su tu {kolu koja je bila dobra.

Ka`i mi `ivot op{tine i zajednice bio je dosta intenzivan?

- Dosta intenzivan. Predsednik op{tine je bio dugogodi{nji predsednik po{te je bio Li{t koji je bio vrlo poznati jevrejski radnik, nacionalista, a predsednik Makabija je bio Hejmih koji je bio vlasnik tvornice ~okolade iz koje se posle razvila ona zagreba~ka tvornica "Kra{".

To je bila najbolja tvornica ~okolade?

- Najbolja tvornica, ali to je pre rata bio...

Imali ste jake nacionalisti~ke organizacije?

- Vrlo jake nacionalisti~ke organizacije.

Koje?

- Pa, slu{aj, bili su prete`no napredne levi~arske, ja sam bio u Ha{omeru, to je bila leva organizacija.

Kolko si dugo tamo bio?

- Pa, bio sam u Ha{omeru do ja mislim svoje sedamnaeste godine i onda sam se malo po~eo baviti sportom a i dolaskom na fakultet po~eo sam, pre{ao sam u SKOJ.

[ta je to SKOJ?

- Savez komunisti~ke omladine Jugoslavije.

To si na fakultetu?

- To sam na fakultetu i tu sam ve} na fakultetu pred sam rat bio primljen u Komunisti~ku partiju Jugoslavije.

Kad si se upisao na fakultet, koje godine?

- Maturirao sam 39. i odmah sam se upisao na Tehni~ki fakultet u Zagrebu gde sam zavr{io ~etiri semestra i ja sam ve} bio u maju mesecu 41.

[ta te je navelo da od levog nacionaliste predje{ i bude{ komunista?

- Pazi, mislim da nisam ja jedini iz tog Ha{omera koji se preorientisao, mislim da su te prilike pred rat i tako dalje, taj {panski rat vi{e uticao na politi~ku orijentaciju.

Mo`da i agresorska politika Hitlera?

- Pa i to apsolutno.

Ko je jo{ sem tebe iz Ha{omera pre{ao u Komunisti~ku omladinu Jugoslavije?

- U toj mojoj grupi bio sam ja jedini, a tada{nja ta organizacija je bila prili~no tajna, prema tome ja nisam znao za nekoga da je bio u nekoj drugoj grupi i tako dalje, po{to je Komunisti~ka partija bila ilegalna, cela organizacija je bila tajna i jako se jedan sa drugog vrlo malo i slabo znali. Na primer, ja sam na fakultetu sedio sa Rade Bulatom za istim stolom smo crtali, ja tada nisam znao da je on rukovodilac partijski, zahvaljuju}i i njemu koji je poslao moj rad, ja danas imam i spomenicu Borca 41. Medjutim, ja to tada nisam znao. Ja sam znao da je on komunista, ali da je rukovodilac to stvarno nisam znao.

Ka`i mi, jel nije bilo drugih u Beogradu iz Ha{omera u jednom trenutku pre{lo {esnaestorica su pre{li u Komunisti~ku omladinu, da li je tamo bilo masovnih prelaska u Zagrebu?

- Ja mislim da iz ove moje grupe nije bilo masovno, jer jedan dobar dio tih jo{ pre rata oti{li u Izrael u ..... kod ..... i jo{ danas je `iv u Izraelu taj moj Ro{ iz Ha{omera koji je jo{ stariji od mene.

Kako se zove?

- [miter se zvao. On danas ima druk~ije ime u Izraelu, hebrejsko ime, ako je interesantno mogu ga saznati, jer jedna moja drugarica iz jevrejske {kole je u nekim rodbinskim vezama s njim.

Sad mi reci, u Makabiju si sve do hap{enja. Jel Makabi nastupao kao neka atletska ekipa ili?

- Da imao je dobru atletsku ekipu, nogometsku ekipu, takmi~ila se u zagreba~koj ligi, ja mislim da je bila vrlo, vrlo dobra u to vreme imao je

svoju smu~arsku ekipu koja je osto bila vrlo dobra. Sve u svemu Partizan je bio vrlo masovan i dobro sportsko dru{tvo.

Ti si `iveo kod ku}e kad si studirao, je si li i{ao u jevrejsku studentsku menzu?

- @iveo sam kod ku}e, u menzu nisam i{ao, ali dolaskom u gimnaziju do{ao je na studije u Zagreb i Laci Kadl koji je bio kao neki vojni instruktor, mislim otac mu je pomogao oko studija i tako smo mi bili u vezi i mislim da mi je on davao veliki uticaj oko vaspitanja.

On ti je davao ~asove nekih predmeta?

- Da, on je bio instruktor, mislim vi{e kao neki dru`benik, moj otac je tada bio jako bolestan, majka je bila vrlo okupirana oko njegove bolesti, tako da sam ja uglavnom vreme provodio sa njim.

Kao {to znamo, Ladoslav Kadeburg je posle rata, 25 godina bio predsednik saveza jevrejskih op{tina Jugoslavije. Ka`i mi sada, dobro, ho}e{ ispri~ati kako si do~ekao poraz Jugoslavije i dolazak usta{a na vlast?

- Ja sam bio sa majkom, jer moj otac je umro 35. godine, mi smo bili sami, imali smo jedan ljep stan u centru Beograda, odnosno Zagreba, kad su Nemci u{li u Zagreb mi smo oteli kod bake da ne bude sama, onna je stanovala u severnom delu Zagreba, imali smo ku}u, to je blizu Pu{karca, na~inili smo veliku gre{ku, jer ~im smo mi iza{li iz na{eg stana, u na{ stan je u{ao jedan nema~ki general, oteli smo kod bake, do{la je jedna usta{ka uredba da svi oni koji stanuju severno od Irice, a nisu usta{e moraju se iseliti. Tako da smo se mi morali iseliti, tako da smo na brzinu na{li negdje manji stan u Sa{noj cesti, ali ja nisam bio dugo u tom stanu.

Ka`i mi da li si ti prisustvovao u ulasku nema~kih trupa u Zagrebu.

- Kako da ne.

Kako to izgleda?

- Pa, vrlo tu`no za mene, a vrlo veselo za ve}inu Zagrep~ana.

Za{to, kako je to izgledalo?

- Pa, mislim da je to, ~ekali su ih sa ovacijama i sa cve}em, vo}em i tako dalje.

Kad su usta{e, Nemci su u{li 12. aprila?

- Usta{e koje su odmah preuzele vlast, mislim {to je bilo ovako tragi~no da Ma~ekova vlast koja je pre toga bila.

To je bila hrvatska selja~ka stranka, popularna medju seoskim stanovni{tvom?

- Ona je, u stvari ve} ona pohapsila sve rukovode}e intelektualce, komuniste u Zagrebu, zatvorila jedan logor, Kerestina se zvao.

Jal misli{ pre izbijanja rata?

- Pre izbijanja rata.

Nagodbom u Beogradu ta hrvatska selja~ka stranka je defakto u banovini Hrvatskoj dobila vlast, i ona je ve} pre rata neposredno hapsila leve hrvatske intelektualce i bacila ih u Kerestina, to je jedna kazniona.

- Nije kazniona, to je jedan logor, gde su usta{e kad su do{le kompletno pohvatili, ve} su tu bili na licu mesta.

Kako si ti li~no do`iveo usta{e, ti si znao {ta vas ~eka?

- Ja sam znao {ta nas ~eka. Ja sam dosta zbunjeno, naime, kao {to sam ranije rekao taj moj rukovodilac Rade Bulan, on je pobegao iz Zagreba, on je sa Korduna, on je oti{ao u taj svoj kraj, mi smo ostali, nismo znali {ta, kuda. Nismo znali da se treba boriti protiv Njemaca. Ja i jedna grupa pet-{est omladinaca oti{li smo se prijaviti u kasarnu u Ljubljanskoj ulici u vojsku. Kad je izbio rat, odmah. Medjutim, tamo su nas vrlo neprijateljski do~ekali, izjurili iz te kasarne.

S kakvim obrazlo`enjem?

- Nikakvim. Da nas ne trebaju. Prema tome bili smo dosta dezorientisani, nismo znali, mi smo bili u samom Zagrebu, nismo imali nikakvu vezu sa Savezom komunista, mi smo se tako po Zagrebu vukli dok nas nisu uhapsili, odnosno mene i 175 omladinaca, Jevreja, po mom mi{ljenju manje-vi{e orijentisanih.

Kad je to bilo?

- 27. maja 41. godine.

To zna{i mesec i po dana posle poraza, dolaskom usta{a na vlast uhapsili su 175 jevrejskih omladinaca, koji su to bili, jel to bila neka elita politi~ka, intelektualna, koje godi{te su to bili?

- To su bili uglavnom od 19, najstariji je bio 21 godinu. Oni su imali ta~an spisak sa fakulteta, mi koji smo bili na fakultetu, mi smo morali uvek za na{e studentsko udru`enje glasati javno i na tom glasanju su bili

prisutni predstavnici vlasti, predstavnici usta{a, predstavnici levi~ara i predstavnici {kole i glasanje je bilo javno. I do{lo je sad da naprimer, ja Bo`o [varc glasam za listu Nike Tomi}a. Ja se se}am da je on bio levi~ar na Tehni~kom fakultetu, oni su sve to zapisali i prema tome oni su znali ko je {ta i mislim da su po tome oni nas i uhapsili. To je bila ta grupa, nas su odmah odvezli u...

Kako su do{li po tebe, jel ku}i?

- Da, ku}i, skupljali su nas u pravoslavnoj {coli, osnovnoj {coli u Zagrebu u Bogovi~koj ulici. Tamo je bilo usta{ko jevrejsko redarstvo i onda su nas transportovali u logor Danici, u Koprivnici.

Mesto Koprivnica a logor Danica, za{to se zvao Danica?

- To je bila jedna tvornica se zvala Danica, ne znam po ~emu je to ime dobila.

Kakvi su bili uslovi transporta?

- Uslovi transporta su bili marveni vagoni. Postupak je jo{ tamo bio sno{ljiv. Mi smo radili na zatrpanjanju rovova, jer Koprivnica je blizu madjarske granice, ali ishrana je bila jo{ pod okriljem jevrejske op{tine iz Zagreba, dobijali smo od njih, tako da nismo bili gladni.

Niste bili maltretirani?

- Ah, maltretirani. Morali smo raditi, tukli nas jo{ nisu, ali to je vrlo kratko trajalo. Mi smo nakon mesec, mesec i po dana iz Danice bili transportovani za Gospo}. Taj transport je bio neprijatan, tu su nas nabili u te marvene vagone, nismo znali kuda idemo, nismo imali ni vode ni hrane, putovalo se vrlo sporo i kad smo do{li u Gospo}, to je glavni grad Like, ju`no od Zagreba prema Jadranskom moru. Kada smo tamo do{li vagoni su oti{li ovako jedan zagredjen prostor i iz tog zgradjenog prostora su nas izvadili i vr{ili jedan popis. Taj popis je tamo radio usta{ki poru~nik i nadporu~nik, moj {kolski drug s kojim sam ja i{ao od prvog do osmog razreda gimnazije u Zagrebu.

Kako se zvao?

- Zvao se Janko Mihajlovi}.

Hrvat?

- Hrvat. On je za sebe tvrdio da je posljednji iz loze krvi, to je jedno propalo hrvatsko plemstvo. On je bio vrlo siroma{an, isto nije imao oca, majka mu je bila trafitankica na brodu "Kraljica Marija" i kolko ja

znam kroz to {kolovanje, on nikada nije bio usta{ki raspolo`en, on je bio aldofin. Medjutim, to je za njega bila {ansa, postao je oficir sa platom itd, i on je vr{io taj popis. I ja sam ve} tada znao da usta{e ne vole studente, kada sam do{ao i rekao [varc, on je rekao student tehnike, ja sam rekao ne, elektromontere. Ja sam taj zanat izu~io kod mog oca i poku{avao sam se izdavati kao takav. I on je to zapisao. Zapisao je i jedno i drugo, zapisao je student elektromontere. Iz tog Gospi}a su nas vezali `icom i stavili u kamione i odvezli na to, to je jedno tako se zove to mesto, to je jedan proplanak na Velebitu, planini, sa raznim vrhovima, jedno je bilo to Jadovno gde su nas odvezli. Taj logor je bio stra{an, to je bio jedan proplanak opkoljen bodljikavom `icom i na svakom uglu je bila dignuta jedna stra`arnica, gore je bila mitraljeska gnezda i tu je bila jedna baraka za usta{e, bile su neke nastre{nice pod kojima smo bile, sledili smo nekaku hranu koju smo sami kuvali, bilo je stra{no.

Gde ste spavali?

- Na podu, na zemlji.

Da li je bilo hladno?

- Slu{ajte, visina je, Velebit je poznat kao gusta {uma.

Kad ste stigli tamo?

- To je bilo ja mislim negdje juli mesec 41. godine.

Je su li vam dali ~ime bi se pokrili?

- Ma ne. Pokrili se samo onim {to smo imali, uglavnom, nakon deset-~etrnaest dana ve} smo bili toliko slabi da smo se jedva micali. Dobili smo recimo nekuvan pasulj, onda smo kuvali to sa minimalno hleba, mislim bilo je vrlo te{ko, tu je u tom logoru bilo nas 170 koji smo do{li, na{li smo tu jo{ 200-300 prete`no iz Zagreba, a ostalo su bili Srbi isto iz Zagreba po mom mi{ljenju manje-vi{e sve intelektualci.

Koliko je bilo Srba?

- Pa, bilo je jedno 3.000.

Koliko je bilo drugih Jevreja sem vas koji ste do{li?

- Bilo je 200-300.

Koji je kriterijum bio tamo?

- Slu{ajte kakav kriterijum, kriterij nikada nije, kako je kome dunulo.

Da li su hapsili neku elitu?

- Slu{ajte, na primer ja se se}am da smo tu na{li ba{ u tom, predsednika zagreba~ke op{tine, brata koji je isto bio tu, ja mislim manje-vi{e.

Kako se zvao taj?

- Lith, njegov brat, bio je poznati sportista, ali je bio stariji od nas.
Mo`e{ li da pomene{ neke medju tih 170, da li su to ve}inom studenti?

- Velika ve}ina studenti.

Da li je bilo nacionalista?

- Kako da ne.

Da li se se}a{ imena nekih?

- Pa slu{aj imena, ja se se}am manje-vi{e one grupe nas deset koji smo oti{li.

Kakva je to grupa bila?

- Evo sad }u ti opisati kako smo bili u tom Jadovnu. Bile su ~esto prozivke, ve~era{nje prozivke to je bilo odvodjenje na likvidaciju. I tako jedne ve~eri je isto do{la jedna prozivka i nas deset su prozvali i meni je bilo odmah jasno da je taj spisak do{ao iz ruke tog Janka Mihajlovi}a, mog {kolskog druga, jer kad je rekao Bo`o [varc, onda je rekao student elektromonter. Prema tome znao sam da je taj spisak, i kad su nas stavili u taj kamion i vozili, nismo znali kud nas voze, ali nadali smo se da ipak je on nas deset izabrao za likvidaciju. U toj grupi je bio taj Dragan Mautner koji je bio najstariji od nas imao je 21 godinu, jedini od nas je znao da je Gospo}, rekao je pazite ako skrenemo levo idemo prema kaznioni. I tako je i bilo. I oni su nas odveli u kaznionu, nas deset su strpali u jednu samicu i jednostavno su na nas zaboravili. Mi smo dva-tri dana bili u toj samici sa jednom kutijom keksa i ne{to malo {e}era u kocke. I nakon dva-tri dana otvorila se vrata i pojавio se Janko Mihajlovi} i ka`e a vi ste tu i zatvorila se vrata. Nakon toga do{li su po nas i odveli nas u jednu gostionicu, tu su nas nahranili, dali nam lopate u ruke i metle i ka`e vi }ete da ~istite Gospo}, imali smo jedna konjska kola, nismo imali konja pa smo mi sami vukli kola, mi smo ~istili taj Gospo} i stanovali smo u jednoj ku}i koju su ~uvale usta{e, ali hranili smo se u toj nekoj gostioni, prema tome. Para nismo imali. Tu smo sasva dobro `iveli.

Koji su bili drugi medju tom grupom?

- Svih deset smo bili iz njegovog razreda, u stvari on je tra`io ta imena, malo je pogre{io mesto Vajs Sa{a on uzeo nekog drugog i tako dalje, videlo se da on tra`i tih deset njegovih {kolskih drugova i on nas je na taj na~in i spasio. Mislim nikad s nama nije progovorio ni jednu re~, ali posle sam ~uo da je on ne{to je do{ao u sukob sa usta{ama i da su ga izbacili iz usta{tva i da je oti{ao u domobransko vazduhoplovstvo i da je prebego Englezima. Mislim, neznam, ~uo sam da je `iveo u Londonu, da li jo{ `ivi to ve} neznam. Sigurno je da je poku{ao da nas spasi.

Koliko ste vi bili u ....?

- Nismo bili vi{e od ~etrnaest dana. Bili smo vrlo iscrpljeni.

Da li si ~uo {ta se desilo sa onima koji su ostali?

- Kako da ne. Kada su oni nas odvezli, oni su po~eli sa likvidacijom, i ta likvidacija je bila na taj na~in da su oni sve njih postavili u red, lupali po glavi, bacali u vrta~u i to su sve zabetonirali.

Da li su svi bili vezani?

- Svi su bili vezani i svi su bili pobijeni, da li su bili pobijeni ili omamljeni, to se ve} nezna, zna se da su svi bili pobacani u vrta~u i da je ta vrta~a bila zabetonirana.

Da li se neko vratio, da li je ostao `iv od tih 177 vas?

- Ja mislim niko. To nisam ~uo. Jedino znam da smo posle rata poku{avali nekako da napravimo jednu spomen-plo~u tamo na tom mestu pogibije, kad smo to poku{avli preko Saveza boraca Hrvatske koji nam je u su{tini pomogao ali preko Gospa{n}a nismo mogli dalje i nikada to nismo uradili, nije i{lo i nije uspelo.

Nezna{ za{to?

- Verovatno ti ljudi iz Gospa{n}a nisu `eleli da se to ozna~i to mesto.

Koliko je Jadovo daleko od Gospa{n}a?

- To je planina odmah gore, nije daleko.

Kolko ste vi u Gospa{n}u ~istili ulice i bili tamo?

- To je bilo jedno desetak-petnaest dana, jer je u to vreme Gospa{n} do{ao pod talijansku juristificiju i usta{e su morale da se povuku. Mi smo, odnosno dvojica od nas su imala sre}u da je jedan od njih je doktor Flojding danas `ivi u Izraelu na Hariji, drugi je pokojni doktor Blivajs koji je `iveo u Zagrebu, pre nekoliko godina je umro.

[ta je bilo sa njima dvojicom iz te grupe?

- Taj Flojlding, ~iste}i ulice s nama pre{la su mu kola preko nogu, malo ga povredili i mi smo ga otpremili u gospi}ku bolnicu gde je on le`ao, i kad smo se povla~ili, kad smo morali spisak tada nije postojao tada, mi nismo prijavili da je on u bolnici, on je defakto ostao, a njegovi roditelji su ve} bili pobegli iz Zagreba u Milano i do{li su po njega i on je odatle oti{ao sa njima.

Vas su iz Gospi}a, kad su Italijani preuzeli Gospi}, evakuisali dalje a on je ostao u bolnici, ostao je pod Italijanima i verovatno su tako njegovi roditelji do{li po njega.

- Oni su zajedno oti{li za Italiju. A Blivajs, on je znao, i dok smo ~istili ulice on je video da je do{ao svitom neki visoki vojnik Jucor Brukavina, on je bio komandant, on je bio komandant zelene regije usta{ke, on je bio od onih usta{a emigranata koji su do{li iz inostranstva posle poraza Jugoslavije, a Sa{a je znao da je njegov otac svojevremeno ~inio neku uslugu tome Rukavini, pri{ao mu je, {to je bilo tada vrlo, vrlo riskantno, on ga je prepoznao i rekao dodji danas po podne kod mene i on je oti{ao i dao mu je propusnicu da ode u Zagreb i Sa{a je oti{ao a nas je ostalo osam koji smo preko Jastrebarskog bili transportovani u Jasenovac.

Samo da dodamo taj Sa{a Blivajs je iz Zagreba ipak uspeo da umakne i ode u Dalmaciju to je bilo na ostrvu Rab, jevrejskom logoru i posle oti{ao u partizane. Sad mi ka`i kakav je izgledao va{ transport za Jasenovac i ko je bio transportovan sem vas osam?

- Sem nas osam bilo je jedna grupa koja je bila u logoru Ov~ara u Gospi}u. S tim logorom ni nismo imali neki kontakt i ta~no se i ne se}am broja tih ljudi, bilo je to uglavnom ljudi koji su do{li sa otoka Slana koji nisu likvidirani iako je mnogo njih likvidirano na tom otoku kolko ja znam.

Otok Slano ili mesto?

- To je otok Slano, tu su bili Jevreji.

Zna~i oni su bili tu likvidirani, i to je do{lo pod Italijane verovatno pa su ih evakuisali u Hrvatsku?

- Da, i oni su s nama i{li preko tog Jastrebarskog u Jasenovac.

Kakav je bio transport?

- Kakav. Slu{aj. I{li su ne{to pe{ice, ne{to vozom, na svaki na~in nije imalo lepo i ugodno.

Da li su vas tukli u Jadnovu, u Gospinu ili na tom transportu, da li su bile tu~e?

- Ja sam imao tu sre}u da nisam bio tu~en. Na tom Jadovnu nisu stigli, jer smo mi vrlo brzo oti{li iz tog Jadovna, u Gospinu taj bolji tretman, usput nisu nas tukli jer je tu uvek bilo nao~igled tih drugih gradjana jer oni nisu hteli da se vidi, taj njihov postupak, pravo maltretiranje je tek po~elo kad smo do{li u Jasenovac.

Kako je izgledao taj postupak, kad ste stigli u Jasenovac?

- U Jasenovac, avgusta meseca 41. ^im smo do{li tamo oni su nas pretresli, sve su nam oduzeli, bile su neke barake, u tim barakama smestili su nas, uprava unutarnja te barake je bila medju tim zatvorenika.

Gde je Jasenovac?

- Logor Jasenovac je bio u blizini mesta Jasenovac. To je na obali Save, to je bila jedna ciglana izvan tog Jasenovca, jedna velika ciglana koju su oni pretvorili u logor, opkolili ga `icom, bila je tu i Sava itd, jedno mo~varno tlo i ja sam u tom Jasenovcu bio svega do kraja 41. Medjutim, ve} za moje vreme taj Jasenovac se vrlo brzo razvijao i brojno stanje je bilo uvek po prilici isto, iako su transporti dnevno...

Kolko je bilo?

- Pa, bilo je po nekoliko hiljada ljudi, ali taj broj se nikada nije pove}avao barem dok sam ja bio tamo iako je danono}no stizali transporti sa zato~enicima koji su bili odmah razvrstani, logor 3 - to je bio logor smrti, to je bilo ubijanje od tih usta{a u toj Gradini, {ta ja znam gde je sve to ve} bilo, ali tada se po~elo razmiljati da se iz tih ciglana iz tih ciglanskih pe}i napravi krematorijum i ve} 41. to je bilo pretvoreno u krematorij, kasnije je to ja mislim bilo pove}ano i razradjeno.

Da li si ti video to?

- Ja sam to vidio i se}am se vrlo dobro da je tamo bio neki arhitekta, ja mislim poreklom Italijan, Pi~ili se zvao koji je projektirao to, koji je pretvorio te pe}i u krematorij i zato je on dobio ~in satnika.

Ko vas ~uvao?

- Usta{e.

U kakvim uniformama?

- To su bile zelene uniforme, to su bili oficiri, to su manje-vi{e bili usta{e, emigranti, ali tada 41. kad sam ja bio u Jasenovcu, komandant logora je bio taj Ljubo Milo{, nije bio emigrant, bio je neki student, ali je patolo{ki jedan krvnik, nevidjeni koji je stvarno pravio zlo~ine stra{ne, on je ubijao iz ~istog zadovoljstva, on je na primer dobio neku novu askaru, to su bili pu{komitraljezi, onda je i{ao, sidje u logor, postroji desetoricu i isproba na njima, pobije ih, ili o}e da trenira gadjanje pa izabere nekog, stavi mu jabuku na glavu ali naravno mnogo ~e{ }e pogodi glavu nego jabuku.

Odakle je on bio?

- Ja mislim iz Zagreba, nisam sasvim siguran, studirao je u Zagrebu, svojevremeno. Ja sam ~ak imao i snimljene jako, jako neprijatne dogadjaje. Ja sam bio u, kad sam do{ao u Staru Gradi{ku..

Iz Jasenovca su te prebacili u Staru Gradi{ku?

- Da. On je bio stvarno jedan krvnik, a celi logor i svi ti logori su spadali pod usta{ku nadzornu slu`bu, na ~ijem ~elu je bio on.

Usta{ka nadzorna slu`ba, jel bi to bila neka partijska policija, milicija?

- Tako ne{to. Partijska njihova policija. I onda su oni imali tu svoju obave{tajnu slu`bu na ~ijem ~elu je bio Dido Kvarter, koji je isto bio jedan krvnik tako da su oni sa te strane bili dobro izruirani.

Logor je bio pun cigana. Kolko je bilo baraka kad si ti tamo stigao?

- To ne bih znao to re}{i. Medjutim, kad sam ja stigao onda se razdvajao taj Jasenovac u Krampe i Jasenovac.

[ta je Krampe?

- Oni su rekli da }e Krampe biti koncentracioni logor, dok }e Jasenovac biti radni logor, to vam je ono ~ega se dr`i gospodin Tudjman.

Krapje, {ta je to je li selo?

- Krapje je jedno desetak kilometara daleko od Jasenovca, ali je jo{ uvek u sklopu logora Jasenovac, pod upravom, geografski je bilo udaljeno ali svi su bili pod upravom Jasenovac.

U kompleksu Jasenovac bilo je pet logora u kompleksu Jasenovac: Ciglana, Karpje itd.

- Ciglana i Lan~ara je bilo jako blizu, a ovo je bilo dalje. Ja kolko god sam bio mlad bilo mi je jasno da je bolje se opredeliti za radni logor

nego za koncentracioni logor, jer defakto to je bilo isto. Taj logor Kaplje nakon kratkog vremena bio je likvidiran to jo{ 41. je bio likvidiran.

Jeste vi imali posebne jevrejske barake u Jasenovcu kad si ti stigao u avgustu?

- Trnsport kako je do{ao on se tako naselio u jednoj barakici. Imala je broj, kako da ne.

Ko je jo{ bio sem Jevreja u logoru, u Ciglani u Jasenovcu?

- Do{li su Srbi.

Je li to bili gradjani ili ljudi sa sela?

- To su bili prete`no seljaci.

Je li to bili mu{karci, `ene, deca?

- U Jasenovcu su bili samo mu{karci.

Da li su oni imali zasebne barake?

- Imali su zasebne barake?

Da li ste mogli komunicirati?

- Kako da ne.

Da li ste bili razdvojeni?

- Nismo bili razdvojeni, komunicirali smo, te barake su se punile prema transportu, kako je koji transport do{ao, tako se baraka po baraka punila.

Sad mi ka`i ne{to, komunicirali ste sa tim Srbima i kakvi su oni bili?

- Kao zato~enici, kao patnici, i jedni i drugi smo isto se mu~ili i tu nije bilo nikakvih razgovora.

Da li ste vi imali slobodu kretanja?

- Imali smo slobodu kretanja, ako smo bili bez posla, jer u onoj prvoj fazi mi smo radili na nekim nasipima, dizali smo te nasipe, to je bio jedan mov~arni podvodni kraj, nije imao nikakvog smisla taj posao ali je bio izmi{ljen da bi se mu~ilo i radilo na neki na~in i prema tome radilo se. Radilo se ceo dan, ja se vi{e ne se}am ta~no,ali znam da je bilo vrlo te{ko i naporno s obzirom na jako slabu ishranu.

[ta ste dobijali za jelo?

- Dobijali smo nekakvu kuruznu supu, nekakvu supu od pasulja, supu od krompira sa vrlo, vrlo malo hleba, mesa nikada i tako dalje. Masti je bilo minimalno, soli je bilo.

Kolko puta dnevno su vam to davali?

- Ja mislim dva puta dnevno. Samo u prvo vreme smo imali ne{to vlastito, ali to je jako brzo nestalo tako da je ishrana bila nikakva.

Kad si po~eo gladovati i mr{aviti?

- Ja sam tu li~no imao jednu sre}u {to sam ve} krajem 41. oti{ao iz Jasenovca.

[ta si radio u Jasenovcu?

Iz p~etka sam radio na nasipu, a posle kad se posao razvio onda su me anga`irali kao elektri~ara, ja sam kontrolirao jedan elektromotor koji je bio van pokraj zida logorskog zida na obali Save i to sam ja svaki dan kontrolirao i vra}ao se i mogao sam na taj na~in uz pratnju usta{e da odem tamo.

Kad si bio u Jasenovcu {ta si sve video?

- [ta nisam sve video. Video sam u samom Jasenovcu gde sam bio po~etak zverstva koja su kulminirala posle Staro Gradi{te. Rad u toj Ciglani je bio stra{an. Uvek se moralo tr~e}im korakom, brzo, ki{a je tamo ~esto padala, taj teren je bio mo~varni, klizav, ako je neko od zato~enika pao slu~ajno, odma je usta{a sa cokulama sko~io na njega i skakao po njemu dok ga nije dotuko, slomio mu sve, ako se slu~ajno neko nasmijao ili video zlatni Zub na licu mesta mu je izvadjen zlatni Zub bajonetom. Onda su tamo bila neka ka`njavanja izmi{ljena, je si li uradio ono, jesli li se nasmejao. Slu{ajte, razloga hiljadu bez ikakvih veza i onda su oni znate {ta je baer, kako se iskopa ona zemlja za ciglu i to je kao amfiteatar i onda su usta{e tamo dole ka`njivali, a ka`njivali su tako, tukli su, bilo je veliko takmi~enje ko }e {ta da izmisli ne{to stra{nije, jedan je tuko sa borovskom `ilom, drugi je tukao sa nekim korba~em, tre}i je tukao sa {ipkom, ~etvrti sa lancem, i onda je rekao 25 pa se onda u brojanju zabunio pa ponovo iz po~etka itd. A logora{i su morali sedeti dole. Ako se neko slu~ajno nasmejao ili tako ne{to ili zaja~kuuo ili bilo kakav glas pustio od sebe bio je slede}a `rtva. To je bilo udarni~ko takmi~enje usta{a koji su tamo radili te zlo~ine. To je bio i sistem tih usta{a i oni su na taj na~in poku{avalni {to vi{e da zakrve te ljude i da {to vi{e nau~e tom zlu, tim zverstvima itd. Oni su bili, ja mislim, nenadma{ni. E, sad, ja sam iz Jasenovca, kao {to sam rekao ja sam krajem 41. oti{ao na jedan za mene vrlo sretan na~in. Naime, u Staroj Gradi{ci u to vreme jo{ je bila kazniona, jo{ nije bio logor,

dovedeno je jedno 200 masona, Hrvata iz Zagreba, i sad za te masone, Hrvate i u tom logoru je bio jedan Jevrej Uaritis iz zagreba~ke vlade i on je sebi izabrao za pomo}nika tog Dragana Mautnera koji je bio iz moje grupe, a taj Dragan je izabrao za svog pomo}nika mene. On je bio pomo}nik kuhara a ja sam trebao biti sudoper, i plus je bio jedan brica, berberin, Jevrejin ~ije se ime ve} ne se}am, on nije bio iz na{e grupe. Mi smo oti{li u tu Staru Gradi{ku i mi smo defakto bili prvi zato~enici, logora{i u toj Staroj Gradi{ci.

Koliko je daleko to bilo?

- Dosta daleko, stara austrougarska kazniona, tvrdjava. I mi smo tamo radili. Medjutim, ti masoni su vrlo brzo pu{teni i sad se to pretvaralo u logor, ono {to sam rekao sre}a, po{to smo mi bili prvi, po{to smo mi bili posluga masona, mi smo u toj kuhinji i nas su prebacili u usta{ku kuhinju, radit u kuhinji to je bila premija, tome i mogu zahvaliti {to sam ostao `iv. U logoru je tada bilo najva`nije zadr`ati kondiciju jer ve}ina ljudi koji nisu ubijeni stradali su ili od tifusa ili od va{i, a va{ke su i{le na one najslabije po{to nisu imali nikakve mogu}nosti otpora ~istine, koji su pali u depresiju i stradali. E, sad, ta Stara Gradi{ka, po{to su toliko njih hapsili da sve nije moglo stati u Jasenovac oni su po~eli da vra}aju u Staru Gradi{ku.

Koga su vra}ali u Staru Gradi{ku?

- I Srbe i Jevreje, i jedne i druge, jasno Srba vi{e, jer vi{e ih je i bilo, a Jevreja, cela Jugoslavija je imala 60.000, a po mojoj ra~unici za koju ja mislim da nije pogre{na u samom Jasenovcu je 700.000 ljudi pobijeno, prema tome jasno je da su to prete`no bili Srbi, jer Jevreja nije bilo toliko. Jako je interesantno {to sam ja u Staroj Grai{ci do`iveo, vidio sam na koji na~in su te usta{e regrutovali. Oni su te ljude uglavnom iz najzabitnijih krajeva, iz onih sela, to je jedan stra{an elemenat, primitivan elemenat, grozan, za na{e pojmove bilo je to neshvatljivo. To su bili ljudi koji nisu znali jednu prostu re~enicu sastaviti, koji su govorili vru}e, hladno, dodji, idi, daj, ne daj, nije sastavlja re~enicu, koji su bili gladni i goli, kad smo mi doneli kazan za hranu oni su naglava~ke skakali kolko su bili `eljni jela.

To su te nove usta{e?

- Da, nove koji su, oni su ih doveli i oni su ih tu obu~evali.

To je dalmatinska zagora, Hercegovina je to?

- Odatle su najkrvavije usta{e i tada i danas. To je jedan vrlo siroma{an, primitivan kraj i ti ljudi su obukli, kad smo im dali cokule oni su se vozili sa tim po hodniku, on u `ivotu nije ni video a nekmoli obuko. Te uniforme koje su im dali oni su obukli, bile su im lepe i onda je Stara Gradi{ka imala zato~enike ve} je imala zatvorenike i sada su onio i{li u obilazak vodili su te mlade ljude i pred njima su ih tukli, maltretirali, ubijali itd.

Pred zatvorenike da oni to vide?

- Da, da oni to vide i onaj ko je to prihvatio taj je bio unapredjen u nekakvog rojnika ili kako se ve} zvali ti podoficiri i na taj na~in su oni njih vrlo brzo obu~ili da budu krvave usta{e. Oni su im obe}avalni i sve ostalo samo ako bude{ svirep. To su izveli na najprimitivniji na~in. Kad sam se u partizanima posle borio sa njima, ti oficiri su bili dobri borci. Uprava u Staroj Gradi{ci tu su ve} bili ve}ina tih emigracija oficiri..... i Italija da ka`emo.

Pod Kraljevinom Jugoslavijom pre Hitlerovskog napada usta{e kao ekstremni hrvatski nacionalisti bili su u stvari zabranjeni. I onda ih je masa njihovih vodja pobegla iz Jugoslavije i na{li su uto~i{te u Italiji i Madjarskoj. Onda kad je Hitlerova armija pregazila Jugoslaviju fa{isti~ke sile njih dovele u Hrvatsku i oni su uzeli vlast.

- Jeste. I ti emigranti su imali posebnu oznaku na uniformama ali i oni su bili stra{ni primitivci, mi kada smo bili u toj usta{koj kuhinji imali smo kontakt sa njima, ja sam bio na neki na~in posilnik pa sam tamo u nekakvoj usta{koj familiji drva kresao da bih imao za ogrev, onda jedanputa mi je rekao, pokvario mi se radio, ti se elektri~ar, popravi ga, a ja u `ivotu nisam radio, popravio sam ga, medjutim, {ta mi preostalo, i{ao sam otvorio i najedanput je radio proradio, mislim da je neki kontakt bio u pitanju i ja mislim da sam ja sasvim slu~ajno pogodio, on je bio zadovoljan i to je bila velika stvar. E, sad u toj usta{koj nastambi, gde sam ja radio, do{ao sam u kontakt sa tim komunistkinjama, Hrvaticama, koje su bile u posebnoj zgradbi i koje su neke ~uvali im decu. Tu sam ja imao kontakt sa njima i tu smo mi po~eli malo slu{ati radio London i tako dalje, i svi smo preko te cure davali vesti tim ~enama koje su uglavnom poboljevale, sve su manje-vi{e imale tu

dizenteriju i ja sam tada kao {to sam rekao i{ao da sledujem drva za te oficire i dobio sam uvek pismeni nalog. Medjutim, ja sam vrlo brzo video da su to nepismeni tipovi i ja sam sa tim pismenim nalogom usta{i rekao idem u grad, izadjem, poka`em na ulazu, vidi pe~at i on me pusti. Ja sam i tada razmi{lja o begu, medjutim, na`alost, u toj apotenci u koju sam ja i{ao i kupovao te lekove koji su bili i te kako potrebni za te ljudе, za te `ene, nisam ti koji su mi ne{to kao, svi su tra`ili novac. To mi je bilo vrlo sumnjivo.

Ti si i{ao u Staru Gradi{ku da nabavi{ lekove?

- Tako je, i poku{avao sam da razgovaram sa njima.

Sa kim si razgovarao?

- Pa, sa tim ljudima koji su radili u apoteci, ali nisam nai{ao na prave, bilo mi je jasno, ~im on tra`i pare, nije to to. Oni su znali da smo mi iz logora i {ta je u tom logoru i bilo mi je jasno da to nije partizanska veza i nisam se na to usudio da zagrizem, ali sam jako, jako puno pomogao tim `enama koje mi to nisu nikada to zaboravile, ba{ jedna koja je radila kod tog usta{e ostala je `iva.

Kako se zvala?

- Buba Jan~i} se zvala, posle se udala, ali one su jako pozitivno dale reference o meni i nisu me nikada presko~ile kako sam im ja pomogao i {ta sam sve za njih uradio. A ono {to sam prije po~eo re}i sa tim Ljubom Milo{em radio u toj usta{koj kuhinji kao kelner i imao sam ka`em tu sre}u sad stvarno medju tim tifusarima i medju tim ljudima sa dizenterijom nikada nisam bio bolestan, s jedne strane verovatno jer sam ipak imao {ta da jedem, a s druge strane mi je ipak ono {to sam rekao taj .....pomogao da sam bio otporniji od mnogih drugih. Jednog dana posle ru~ka je do{ao taj Ljubo Milo{ sa jednom grupom usta{a iz Jasenovca u Staru Gradi{ku i jasno odmah u na{u kantinu u{ao i tra`io je jesti. I sad, ja kao najmladji bio sam odredjen da nosim to jelo unutar, ja sam uneo, Ljubo Milo{ je sedeо na pro~elo stola a sto je bio ovako u obliku potkove i kraj njega je bio jedan veliki pi{tolj s kojim je ubijen kralj Aleksandar, video sam ga u muzeju sa drvenom dr{kom i ja sam donio hranu i Milo{ me zapita, ka`e, donesi nam pivo. Ja ka`em, izvinte, ja kolko znam piva nemamo. A tamo je bio jedan opskrbnik, to je komandant, poru~nik, Barbari} se zvao, volio se zafrkavati pa ka`e

donesi ono na{e pivo. I sad ja samo {to br`e da se dohvativim vrata i da hitam vani, taman se uhvatim za kvaku, Ljubo Milo{ ka`e, slu{aj mali, dodji ovamo, uze pi{tolj, ubaci metak u cev i prema meni, dal ti misli{ da se ja {alim, ja sam se ju~e {alio i ubio sam najboljeg radnika, a ovih deset ha, ha, ha, najbolji vic i po~e{e se smejati, e sad, kako sam ja iza{ao iz sale, iza{ao sam i ostao sam `iv. To je bio moj direktni susret sa Ljubom Milo{em.

Da li je bilo piva?

- Nije bilo, jer ja se vi{e nisam vra}ao. [ta je jo{ va`no da ka`em o ovoj Staroj Gradi{ki. Tamo je bilo isto u jednoj prostoriji jedno tridesetak komunista studenata, Hrvata, medju kojima je bilo dosta mojih kolega sa fakulteta koji su svojevremeno ja kad sam ve} bio uhap{en oni su doneli mojoj majci testirani indeks sa usta{kim pe~atom, a ja sam ve} bio u zatvoru.

Overeni?

- Overeni i indeks i ti momci su do{li i grozno su ih mu~ili. Tu su bila neka bra}a [palj, njihov otac je bio moj profesor u srednjoj {coli, vrlo vidjeni profesor, a jedan taj mladjji brat je bio invalid u nogu, a stariji brat je bio student, ne{to stariji od mene i onda su oni lomili tom mladjem nogu, jer mu je gips stavljen, grozne stvari su radili i na kraju su ih zatvorili u jednu }eliju i ostavili zatvorene dok nisu pomrli. U stvari, kako je to uvek bila nekakva kolegijalnost, onda poku{avali su da im ispod praga doture ne{to hrane, oni su uglavnom 30 dana se tamo mu~ili i na kraju su glavama lupali u zid da bi {to pre umrli. Prema tome pri~ati o nekakvoj humanosti i sli~no to je glupost. A i o toj brojci to je takva glupost, za ono kratko vreme dok sam ja bio tamo, ka`em va, ono {to je evidentno da su transporti dolazili, to nije bio jedan vagon, to je bilo po deset, petnaest, marvenih vagona puni ljudi a brojno stanje je uvek bilo isto. U Jasenovcu, a iz Jasenovca su ih transportivali u Gradi{ku. O onih osam da pri~am. Tu je bilo dosta tragedije. Neka bra}a Rozen Vaser, oni su jednostavno bili dobili va{ke, dobili su dizenteriju, ja znam kad su ih transportovali iz Jasenovca u Staru Gradi{ku vozom po zimi oni se ukakili u ga}e i {ta im je drugo preostalo bacili su to iz voza i ostali u ko{ulji u gornjem delu, kad su

do{li u Gradi{ku to je bilo stra{no. Ja sam im malo pomogao, dao sam im hleb, medjutim, oni su stalno izgubili volju za `ivot.

Ta dvojica?

- Da, ta dvojica, ta dva brata. Oni su jednostavno uvenuli u Gradi{ku. Umrli su dok sam ja jo{ tamo bio. Moj jedan {kolski drug Ivo Volner, on je bio vrlo talentovan muzi~ar i on je svirao njima u Jasenovcu, tim usta{ama, on je bio do kraja zahvaljuju}i tom sviranju ostao je `iv i ja se nisam usudio vu}i sa sobom u Gradi{ku jer je njemu u Jasenovcu bilo relativno dobro. Slu{ajte na kraju je stra{no stradao. Usta{ama je svirao i zavr{io je sviranjem, jer kad su usta{e osetile da je dolazi kraj rata, oslobođenje logora, oni su ga odveli na jednu pijanku gde im je svirao i da ga ne bi morali vratiti natrag u logor jednostavno zaklali i doveli ga na nosilima u logor, pozvali logor da to vidi, ka`u poku{ao je bekstvo i tako }e svaki pro}i kao {to je on. Tome je prisustvovao Jo`a Erlih koji danas `ivi u Beogradu i koji to mo`e potvrditi, odnosno od koga sam to ~uo, taj kraj tog Ive Volnera sa kojim sam i{ao od prvog do osmog razreda gimnazije zajedno a njegova sestra je danas `iva i `ivi u Parizu. Prema tome to su trojica od vas osam, ti si ~etvrti, {ta je sa ostalom ~etvoricom bilo, kako su se zvali i gde su zavr{ili?

- Jedan se zvao Nojman a drugi Sa{a Vajs, drugih se ne se}am, uglavnom svi su ubijeni u Jasenovac. Ova dvojica su bila transportovana u Staru Gradi{ku u Staroj Gradi{ci su svi vrlo tragi~no stradali.

Ti si jedini ostao `iv?

- Ja sam ostao `iv na taj na~in {to sam u toj Staroj Gradi{ci, ipak sam u kondiciji bio i onda, to je ve} bila 42. prolje}e, odnosno leto, oni su imali jedno dosta u Slavoniji zapljenjenu stoku. I sad su oni tra`ili grupu ljudi koja bi i{la da ~uva tu stoku, u stvari oni su imali jednu veliku farmu u Veri~ancima i sad su oni tra`ili ipak fizi~ki malo ja~e koji bi i{li na tu farmu, radili razne radove, a nas tridesetak smo bili odredjeni da idemo u bli`e selo koje se zvalo Obradovce da ~uvamo stoku. Nas je bilo trideset a i usta{a je bilo trideset koji su nas ~uvali. Mi smo ~uvali stoku a usta{e su ~uvale nas.

Kad si ti iz Stare Gradi{ke poslat sa ovom grupom od trideset u Veri~ancima?

- To je bilo po prilici negde juni mesec 42.

Pre toga, ti si meni govorio da je, dok si bio u Jasenovcu do{lo do formiranja logora Kraplje, odvajanja slanja izvesnog, {ta zna{ o tome. Koja si ti iskustva imao?

- To je bilo, to odvajanje bilo je 41. godine i ja znam da medju tim ljudima da ih je bilo prete`no Jevreja, dosta Jevreja, ali vi{e je bilo Srba i znam da je u zimu 41. taj logor ..... i znam da je bio veliki sneg, velika hladno}a i znam od pre`ivelih od likvidacije tog logora kako je to bilo. To Kraplje bilo je jedno desetak kilometara udaljeno od Jasenovca gde su jedne no}i zvali u stroj, ljudi su morali {to br`e da dodju i tako su oni iz baraka izlazili i oni su po~eli sa mitraljezima iz uzdignutih stra`arnica da pucaju u njih i tu na licu mesta pobili verovatno polovicu tih zato~enika, a ono drugo je ostalo `ivo, nateriali u strojeve, morali svi da skinu cipele i da tr~e}im korakom idu prema Jasenovcu. Niko u stroju nije smijo da bude zadnji, onaj ko je bio zadnji taj je bio ubijen, jer u svakom stroju neko mora biti zadnji, to je jasno, to je bila trka na `ivot i smrt, ali onako iznemogli, ovi su ih ubijali, bosi po snegu, preko mosta su i{li, ispod mosta, po ledu i u taj Jasenovac je od tih nekoliko hiljada do{lo dvesta, tristo, i ti ljudi su bili, nisu ih stavili u te barake nego ih stavili van pod nekim nastre{nicama gde se su{ila cigla pa su se i tu ve} polovica od tih koji su do{li smrzla. Meni je ostalo pemeti da ujutro kada sam ja odlazio da taj moj zadatak, elektromotor da pregledan, ja kako sam prolazio kraj tih ljudi, jedan me pozove imenom, ja se okrenem i ne prepoznam ~oveka. Ka`e jel me nezna{, ka`em ne, pa ka`e ja sam Pavel Lev, mi smo bili dobri prijatelji jer je on bio isto u zagreba~kom makabiju, on je bio ne{to stariji od mene, ali vrlo istaknuti fudbaler, bio je ~ak 37. godine u reprezentaciji Jugoslavije igrao na balkanskim igrarama u Beogradu, ja sam ga u Zagrebu vidjao svaki dan. On je bio toliko slab da ga nisam mogao prepoznati. On je tada po prilici imao oko 35 kilograma.

Pavel Lev. Ali vidi{ on je izdr`ao taj trk 12 kilometara. Izdr`ao je bos po snegu, no}u do Jasenovca. Jel ti on pri~ao {ta se sve desilo. Od njega si sve ~uo?

- Jeste. Tako je. Od njega sam sve ~uo i od Zlatka Vajlera, isto jednog makabejca, koji je bio pre rata prvak Jugoslavije u boksu koji je nedavno umro kao pukovnik.

A i Zlatko je bio iz Kraplja, i on ti je pri~ao sve to {ta je pre`iveo?

- Jeste. On je nedavno umro, ja sam tu mnogo u~inio za tog Pavela jer sam ga izvukao iz stroja, ubacio sam ga u jednu baraku gde sam poznavao tog Kapoa koji je isto bio makabejac, on ga je prihvatio, nahranio i oporavio u toj meri da je vidite slede}e zime zajedno sa Zlatkom preplivao no}u, usred zime Savu i pobegao iz Jasenovca u Bosnu, ja mislim jedinstveni slu~aj. Mislim da osim njih dvojice nikome nije uspelo da preplivaju iz Jasenovca i pobegnu.

Dva ~lana Makabeja, Zlatko i Pavel Lev su preplivali reku?

- Da, preplivali reku, do{li u Bosnu, priklju~ili se partizanima i obojica su bili vrlo, vrlo istaknuti i vrlo hrabri, ~uo sam taj Pavel je bio u prvoj proleterskoj, pri~alo se o njegovoj hrabrosti a Zlatko je bio artiljerac i bio mi je nastavnik u Vi{oj vojnoj akademiji, to je bila jedna ugledna i cenjena li~nost u armiji a mislim da je interesantno spomenuti za tog Pavela to je bio jedan super skroman ~ovek. On je bio na kraju rata obave{tajac, neznam ta~no u kojoj jedinici, diviziji, ali zahvaljuju{i njemu i sasvim slu~ajno{ }u njegovom zaslugom je predana jedna nema~ka divizija. Kad je Zagreb oslobođen, on je na motoru i{ao prema Bre`icama, prema Sloveniji i najedanput je neko pripucao, pogodio ga, odnosno motor, motor je pao i njega su zarobili Nemci. Medjutim, kao {to sam rekao on je bio vrlo inteligentan, bio je doktor prava i znao je puno jezika i medju njima znao je perfektno njema~ki i kad su ga zarobili on je rekao, slu{ajte ja sam parlamentarac, do{ao sam pregovarat, pa dobro, za{to niste imali belu zastavu i tako dalje, ali su ga prihvatili vide}i da perfektno govori njema~ki, i on je ostao kod njih tako dugo dok ih nije nagovorio da se predaju, cela divizija, zahvaljuju{i njemu. Prema tome, ja to govorim jer mislim da je bilo medju tim Jevrejima jako, jako dobrih i hrabrih partizana.

Ti si zna~i Pavela izvuko iz nastre{ice, {ta je bilo sa njima sa njima iz Kraplja?

- Slu{aj, oni su, neki su ostali `ivi, neki su stradali kao i svi ostali tamo u tom mestu. Znam za njih dvojicu jer su me oni interesirali, ali po{to je to bilo kratko vreme ja sam vrlo brzo oti{ao iz Jasenovca u Staru Gradi{ku, oni su ostali do svog bega.

Jesi li ti video `rtve iz Kraplja?

- Kako da ne. Ja sam kao stariji logora{ bio sutradan nateran da idem kolima skupljati te le{eve, odnosno ~istiti te krvave mrlje sa puta, a kao kad sam i{ao na svoj dnevni zadatak da pregledam taj elektromotor koji je bio van tog zida logora, video sam te `rtve koje su ne samo ja nego puno njih skupljali i dova`ali i to je bilo poslagano kao kako sla`u drva, cepanice. To je bilo jedno 80 metara dugo, metar i po visoko naslagano le{evima. Jasno to nisu bili samo le{evi nego su bili i neki polumrtvi, bolje re~eno nego polu`ivi i taj usta{a koji je tu prolazio koji je video da je neko udahnuo jednostavno mu izvadi srce ili zlatni zub i tako dalje, to je ve} bilo uzoelno za usta{e. Mislim {to nisam jo{ pomenuo za Staru Gradi{ku, ono {to mi je najte`e bilo, gledati tu decu koja su tu stradala, a u toj Staroj Gradi{ci sam imao prilike da vidim jer po{to sam radio u toj usta{kod kuhinji dva zida kao stara kazniona, ona je imala zid oko prostorija gde su bile uprava, stra`ari, sve je to bilo opkoljeno, e sad u tim vanjskim zidovima oni su doveli tu decu s Kozare. To je nakon velike ofanzive njema~ko-usta{ke na Kozaru, planinu, to je Kordun i Bosna, te jedinice su se vrlo hrabro borile ali su se morale povu}i i onda su oni hapsili to stanovni{two, a to su uglavnom bile samo `ene, Srbi, i deca ili iznemogli starci koji nisu mogli da be`e. I oni su te `ene odveli u logor grad a tu decu su doveli u tu Staru Gradi{ku i to je bilo stra{no gledati. Ta deca su bila i zapla{ena i gladna i ja sam video te strahote koje su te usta{e radile, ja sam to obi~no pri~ao i tako dalje, da mi je vrlo tu`no o tome govoriti, uhvati jedno dete od dve-tri godine i po~ne vi~ati iznad glave, tako dugo dok dete ne odleti u vazduh a ruka mu ostane, dok drugi baci pa ga do~eka na bajonet, sva mogu}a zverstva su izmi{l}javali da se doka`u kako su jedan bolji po njihovom shvatanju od drugoga, {ta je posle bilo sa tom decom, ja mislim ono {to nisu pobili na licu mesta da su u usta{ka obdani{ta prekrstili.

Gde si ti to video?

- To sam video u Staroj Gradi{ci, izmedju ta dva zida, izmedju spoljnog i unutra{njenog zida, tu se to odr`avalо. Kolko je bilo te dece?

- Da, bilo je tu mnogo te dece, ne mogu re}i koliko, ali bilo je dosta. Ta deca su bila u tim zidinama, bilo je nekoliko hiljada, sigurno.

Kog uzrasta su bili?

- To je bio uzrast od dve do pet godina. Strahote, to je neopisivo, za jedan normalni mozak i neshvatljivo. Medjutim, slu{ajte to {to pri~am ja sam to video, nisam ~uo od drugog, na`alost.

Ti si meni rekao pre nego {to smo po~eli da razgovaramo da ste vi .....kako ti je bilo?

- To je bilo u Jasenovcu gde je svakodnevno bilo ubijanja, recimo jedan moj brati} koji je bio mладji od mene nekoliko godina naletio na nekog provokatora koji mu je nudio hleb, par~e hleba a on mu dao neki sitan novac za to i jasno radi toga ga odmah ubili.

Kako se zvao tvoj brati}?

- Virko Hir{.

A taj koji ga provocirao?

- To neznam, sigurno onaj ko je bio u njihovoј slu`bi.

Jel to bio Jevrejin?

- Ma ne. Slu{ajte, verovatno Srbin, to nije va`no da su se svim i sva~im slu`ili i koga su stigli i kad su stigli, i onda smo mi seli jedno ve~e jedna grupa nas prijatelja i ba{ smo razmi{l}jali nas su ta ubistva i ono {to smo gledali nije vi{e ni dojmilo, bili smo tako ravnodu{ni, samo smo na kraju remizirali da li smo mi jo{ ljudska bi}a ili smo mi neki monstrumi da nas sve te grozote i ta ubistva ne tangiraju da je jedino problem samoodr`anje kako ostati `iv, kako se prehraniti, kako izbe}i maltretiranje i sve to skupa. Nismo bili svesni toga. Znate, taj logor, taj celi sistem logorski je stvarao jednu vrlo, vrlo ~udnu psihozu, jednu apatiju, jedna borba za samoodr`anje {to mi nikada nismo zaboravili kad smo mi iza{li iz tog logora. A iza{li smo kolko ja znam, a to vrlo autenti~no tvrdim da iz usta{kih logora ni jedan Jevrejin nije pu{ten. Iza{li su samo oni koji su uspeli dobiti, ja neznam, i te{ko bi ko dokazao da je ijedan Jevrejin iz tih koncentracionih logora pu{ten iz tih usta{kih. Ti si u stvari pobegao iz tog Peri~anca. Posledicu iz Stare Gradi{ke sa grupom ~obana u selo Obradovac u Slavoniji. Mo`e{ malo da locira{ to?

- To je ispod Pabuka, planine, u tom kraju bilo je vrlo mnogo tih srpskih sela, mnogo Srba i ti Obradovci gde smo mi bili to je jedno srpsko selo koje je bilo konfирнирано.

[ta zna~i konfирнирано?

- Nisu smeli izlaziti iz sela da ne bi pomagali partizanima, da ne bi pobegli, oni su na neki na~in isto bili zato~eni ali na svom vlastitom imanju. To je za nas bilo sa jedne strane mo`da dobro, ali sa druge strane vrlo lo{e. Oni su nam na neki na~in i onemogu}avali da dodjemo u kontakt sa partizanima kojih je ve} bilo, zato jer su znali ako bi mi pobegli represalije bi bile i na njima. Medjutim, nas ta grupa od trideset {to smo bili tamo mi smo svi bili uhap{eni, pre je bilo kako ustanka u Hrvatskoj, odnosno u Jugoslaviji tako da smo malo znali ili ni{ta nismo znali o partizanima, imali smo sre}u da su nama dodelili jednoga veterinara koji je bio ina~e neki partijski funkcijonер u Zagrebu.

Kako se zvao?

- Ne mogu da se sada setim, seti}u se posle. On je bio taj veterinar, on je Hrvat, kasnije je uhap{en kao komunista i on je znao da se u Slavoniji, odnosno u tim slavonskim brdima partizanski pokret razvija i da ih ima svuda u Papuku, on nam je to rekao i smi smo od samog po~etka razmi{liali o bekstvu jer nam je bilo jasno da ispa{a }e trajati do kasno u jesen a onda }e nas vratiti u Jasenovac, a to zna~i smrt. Onda bolje je da poginemo u begu nego da se vratimo u Jasenovac. I mi smo o tome razmi{liali, imali smo svoje planove koje su na`alost i poreme}eni po{to su usta{e u na{oj blizini poslali dva terenska radnika, prema tome, partizanska, njima je bilo jasno da su u blizini partizani, smatrali su da je to neka veza sa nama i poja~ali su stra`u oko nas tako da nismo mogli da likvidiramo jer ta stra`a je bila tako razme{tena tako da nismo na bilo kakav na~in mogli da likvidiramo tu stra`u i da oslobodimo celi logor {to nam je bilo u prvom momentu na umu jer je tada bilo svega jedno stra`arsko mesto i morali smo koristiti dok oni ru~aju da upadnemo i da dignemo njihovo oru`je i da likvidiramo to njihovo stra`arsko mesto, da pobijemo i tako. Medjutim, tada je to bilo nemogu}e, mi smo pre{li na jednu drugu varijantu, a to je da ta grupa koja je napasala to stado a i{la na ispa{u u susedno selo, to je bila jedna grupa od nas {est-sedam da pobegnemo i to nam je uspelo. Pobegli smo jedno ve~e kad smo doveli to stado sa pojila, taj tor gde je bio na ivici {ume, mi smo u taj tor na jednu stranu naterali tu stoku, na drugu stranu pobegli, znali smo da mi imamo, jer smo postepeno stvarali nekakvo poverenje kod njih da imamo jedno desetak minuta vremena da nas ne}e primetiti da smo

pobegli i za tih deset minuta smo mi dospeli da se dokopamo {ume i tako u jednoj zran~noj liniji tr~ali prema Sunju, zaobilaze}i sela koja smo po lave`u pasa znali da su tu, tr~e}i do{li smo, kad smo osetili, bila je mrkla mrak, da se penjemo na obroncima neke planine, onda smo se zavukli u neko grmlje, sakrili smo se, i kad je svanulo samo jedan od nas se pojavio jer smo smatrali da ako ne{to bude sumnjivo da reagujemo svi. Imali smo sre}u da je te no}i partizani su napali jedno upori{te tamo i da je u blizini bila ta jedinica slavonska i izvidja~ je nas primetio kad smo iza{li kod jednog ~oveka, do{ao na konju, spustio se i kad je do{ao do nas, svi ostali su iza{li iz grmlja, po~eli skakati, jer smo smatrali da smo se ponovno rodili. Onda nas je odveo u {tab te jedinice.

Koja je to bila jedinica?

- To je bio jedan slavonski bataljon.

Na kojoj planini?

- Na Sulju.

Kada je to bilo?

- To je bilo 13. septembar 42. godine. Mi smo 12. pobegli, 13. smo ve} bili.

Zna~i, {est je bilo Jevreji plus ovaj veterinar.

- Bio je Braco Danon, bio sam ja, moj ujak Felis, Mautner od Dragana Mautnera koji je stradao u Veli~ancima, njegov brat, bio je Holcner i {esti je bio ne mogu se setiti.

Pre nego {to ste krenuli da be`ite te ve~eri jel ste imali ikakav kontakt sa seljacima iz Obradovca?

- Ne. Mi smo to izbegavali.

Kako ste znali kojim smerom da idete?

- Mi smo prou~ivali zvezde i znali smo da }emo po no}i, da }e biti mrak i poku{ivali smo sebi stvoriti neki orijentir prema Sunju. Celo na{e bekstvo je bilo da smo i{li u pravoj liniji.

Da li ste bili organizovani?

- Mi mladji smo pomagali ovim starijim. Taj veterinar je imao nao~ale i tr~e}i je izgubio te nao~ale i ja sam ga dr`ao za ruku i vukao ga sa sobom jer on je lo{e video.

Da li ste imali neko oru`je?

- Jeste. Mi smo se pripremali. Imali smo tojage, da li je to bilo neko pravo oru`je ili ne, imali smo ne{to, neke drvene {to smo ostavili.

Ovaj kad vas je video izvidja~ partizanski na konju da li je bio nepoverljiv?

- Pa slu{ajte, on nas je odveo u {tab. U tom {tabu pitali su svakako, medjutim, znali su ko je taj veterinar, on je bio ve} poznati, imao je vezu, neko je u tom {tabu znao za njega i on je dao vrlo dobre reference o svima nama, dostavi}u vam taj ~lanak {to je on napisao u veterinarskom glasniku, ali on je jako brzo posle rata od tuberkuloze umro. Pa je toga ipak napisao ..... uspomena, vrlo lepo vide}e te. A {to jo{ nisam spomenuo Dragama Molnera koji je mene povukao iz Jasenovca u Staru Gradi{ku kako je on stradao. On je isto na jedan jako, jako tragi~an na~in stradao a on je trebao biti vodja jer on je jedini od nas odslu`io vojsku jer je bio ne{to stariji od nas. On je u blizini tog Gradovca bila jedna domobranska kasarna i u toj je bio jedan rezervni oficir koji je bio u stvari kolega tog Dragana Voltnera sa fakulteta jer su zajedno studirali i on je vidio na ispa{i Dragana i kad je do{ao u Zagreb roditelji Dragana su `ivjeli u Zagrebu on je njima pri~ao htio je jedan lep gest u~initi da je vidio Dragana na ispa{i itd. i ti roditelji sretni i presretni da im je sin `iv, oni napi{u jednu razglednicu i po{alju na logor Obradovac. I jasno to dodje do komandanta logora u Veli~ancima i zato on odatle pozove tog Dragana i kako su oni do{li do te adrese {to ovaj nije imao pojma, jasno. Kratko i jasno on je njega zaklao, a i taj komandant ~ijeg imena se ne mogu setiti ali to je bio isto jedan student iz Zagreba, tako je stradao on, najstariji brat mu je stradao na Slanom u logoru a ovaj pobegao s nama, taj je stradao u partizanima, stradao je na taj na~in prilikom jedne akcije na Jaliji, jedno mesto u Slavoniji gde smo se ba{ sa usta{ama tukli on koji nije bio u borbenoj jedinici nego je bio u Agipropu isto u nekoj zasedi nai{ao na jednog usta{u i on je opadio metak i jedan drugog su ubili. Mi smo ih na{li i jednog i drugog mrtve. Sva tri brata su stradala i roditelji su jasno stradali u Zagrebu tako da od te familije niko nije ostao `iv. Na`alost, to nije jedina familija jevrejska.

Reci mi, sad kad ste do{li u taj slavonski odred na Papuku, kako su vas rasporedili?

- Oni su nas odmah rasporedili u te ~ete slavonske, svaki je ot{ao u neku drugu ~etu, nigde nismo bili dvojica zajedno, i ja li~no nisam bio jako zadovoljan sa ~etom u koju sam do{ao, jer to je bila jedna ~eta gde su bili uglavnom samo seljaci iz tog kraja, iz tog sela, ~u~ili, ~uvali ga, Srbi, ali u toj ~eti sam se upoznao sa Draganom Volnerom iz Virovitice, isto sa prvoborcem o kome }u kasnije pri~ati.

Ti si njega tu zateko?

- Ja sam njega zateko, on nikada nije bio u logoru, on je pobego ve} 41. iz Virovitice u partizanima i njega sam zateko kao obi~nog borca.

Kako si ti do{ao u Viroviticu. Dal si ti dobio pu{ku?

- Ne, oru`ja nije bilo. U prvu akciju u koju sam i{o a to je bilo neposredno ubrzo kad sam do{ao u partizane ba{ jako blizu onog mesta gde smo mi do{li do partizana napali smo jednu tamo, jednu malu postaju usta{ko-domobransku.

Gde je bila postaja?

- U jednoj zgradici, i ja sam na za~elju boraca i{ao i video sam da je jedan pogodjen, pao i ja sam uzeo pu{ku i nastavio sa tom pu{kom. I u toj prvoj akciji bio je zarobljen jedan usta{a i oni su meni ga predali i rekli, vodi ga u {tab. Ja koji nikada u `ivotu do tada nisam imao nikakvu pu{ku u ruci a dobio sam nekakvu anlihenriku, bio sam u dilemi, misle}i {ta }e biti ako ovaj po~ne be`ati, moram ga lupiti kundakom po glavi, ne}u znati da opalim metak. Tako sam ja njega doveo u {tab i to je bila moja prva akcija.

Zna~i u tu prvu borbu si i{ao bez oru`ja?

- Bez oru`ja. U toj prvoj borbi zarobio sam oru`je, koje sam onda posle, medjutim, vrlo brzo se do{la jedna komanda da se formira jedan kalni~ki partizanski odred i da se mogu dobrovoljci javiti prvenstveno se tra`ilo Hrvati.

Gde je Kalnik?

- Kalnik je planina iznad Kri`evaca, ali mnogo bli`e od Slavonije. I jasno, ja sam se odmah javio i po{to nije bilo dovoljno Hrvata u taj odred, bila je odredjena jedna proleterska ~eta, to su bili Srbi iz Banije, prekaljeni borci i jako dobri borci s kojima sam ja bio do kraja rata. I mi formirao se jedan odred od 120 do 150 ljudi i mi smo iz Slavonije krenuli za Kalnik, jasno sve pe{ke. I do{li smo na taj Kalnik, to je bio

jedan neoslobodjeni kraj jedan kraj gde jo{ nije bilo partizana. Mi smo bili prvi koji smo tamo do{li i napor su bili vrlo veliki. Mi smo morali u stvari po danu se kriti, po no}i smo i{li u pokrete i po~eli smo sa akcijama, partizanske akcije su bile uvek napasti tamo gde te najmanje o~ekuju. I tako je to bilo. Medjutim, za mene je to bilo specijalno te{ko. Jer ja sam iz tog logora do{ao sa avitaminozom, obukli su nas malo bolje kad smo oti{li iz Slavonije za taj Kalnik, i{li smo prete`no u hrvatske krajeve, ja sam dobio jedne `andarmerijske ~ak{ire sa uvija~ima. I kad sam nakon deset dana hodanja i mu~enja skinuo te uvija~e, video sam da mi je manje-vi{e cela nogu u gnojnim plihovima, {to je u stvari jako me bolelo, jako je bilo te{ko, u to vreme mi saniteta nismo imali i ja nisam nikad htio re}i da me to boli, da izostanem iz stra`e, to me bilo sramota, grdno sam se mu~io, mogu vam re}i jedne zime kad sam bio na stra`i suze su mi frcale od muke i to je znao moj pu{komitraljezac da me to jako mu~i, u jednoj akciji na jednu `andarmerijsku postavu spazi na zidu jednu kutiju prve pomo}i, i u toj kutiji prve pomo}i on nadje malo hipermangana i jedan zavoj i to je on meni doneo. I to je sad defakto mene spasilo. Uz malo bolju hranu, malo mleka i malo sira ja sam se oporavio. Dok su se drugi odmarali, ja sam se previjao sa hipermanganom te moje ranice i zahvaljuju}i verovatno toj ishrani, zahvaljuju}i tom leku, meni je to pro{lo.

Kakva su sela bila na Kalniku?

- Pa na Kalniku pola pola. Pola hrvatska pola srpska.

Ko vas snabdevao?

- Snabdevali su nas svi. Dobro su nas primili, zahvaljuju}i tome {to smo se mi jako dobro pona{ali. Ta propaganda usta{ka bila je koliko odvratna, tolko i glupa, oni nas prikazivali rogatim, bradatim, tata spava sa }erkom i takve gluposti, ti seljaci su vrlo brzo videli da smo mi mladi ljudi, pristojni da nikome nisu oteli, ako su nam dali, mi smo rekli hvali, ako nisu rekli onda ni{ta, spavali smo i nikada nikome ni{ta nismo uzeli, mislim na to smo pazili i to je ostavilo jedan jako dobar utisak. Tu na tom Kalniku sam ja prvi puta do{ao u neki kontakt sa ljudima koji su mene poznavali. Naime, ja sam znao da moj deda koji je iz Kri`evaca da je imao na Kalniku vilu. Kad smo do{li tamo ve} u jednu ku}u gde je bio {tab, a ja sam ve} bio pri {tabu bataljona, omladinski rukovodilac,

pitao sam tog gazdu, doma}ina, dal zna za Hi{na iz Kri`evaca. Ka`e, kako ne bi znao. Pitao sam ga dal on zna dal ima nekog poznatog u Kri`evcima, on je rekao da u Kri`evcima je ostala da `ivi jo{ moja u~iteljica iz jevrejske {kole iz Zagreba. Ona je bila udata za jednog lekara, Jevreja. Ona je bila rođena [varc a udana je bila Vajs i po{to su oni trebali lekare njen mu` jo{ tada nije bio uhap{enik ni ona. I onda sam ga njega zamolio i on je odnio jedno pisamce, ali ja sam to vrlo {ifrirano da se nalazim u vinogradu, da sam dobro itd, a nisam znao ni{ta za majku gde mi je. A moja majka je ~ekaju{i mene da me izvadi iz logora, i videla je na kraju da ne mo`e i preko Dalmacije, odnosno primorja pobegla u Italiju. I sad, ja sam toj u~iteljici napisao i da molim da pozdravi moju majku i to je bila prva vest koju je moja majka ~ula za mene. To je bila jesen 42. i ona, u~iteljica je znala u prijateljskim odnosima sa mojom mamom i ona je tu njoj nekako javila, tako da je moja majka znala da sam u partizanima i da sam `iv. A u~iteljica je posle bila upravnik doma u Zagrebu.

Ka`i mi ti kad si u Kalini~ki odred do{ao, jel si bio obi~an borac ili si vr{io neke funkcije?

- Ne, ja sam u kalni~ki odred do{ao bio sam kalni~ki borac, ali sam vrlo brzo postao skojevski rukovodioč, pa sam bio najpre skojevski rukovodilac u bataljonu i u tom bataljonu, taj odred se jako razvijao, broj~ano je jako narastao na 150, formirali smo nekoliko novih bataljona i taj odred je dva bataljona dao u Slavoniju za formiranje novih brigada tako da je moj bataljon oti{ao u sedamnaestu brigadu u Slavoniju a prvi odred je oti{ao u {esnaestu slavonsku brigadu. Tu je bio jako dobar odred i tu je bio taj jedan Jevrejin Rudi Rajh, koji je isto bio iz Virovitice, on je isto sa Volnerom pobegao, isto je bio nosioc spomenice iako je bio 27. godi{te, tada je imao 14 godina, bio je neverovatno hrabar. Imao sam s njim jedan dogadjaj, bio je izba~en iz SKOJ-a, Saveza komunista Jugoslavije, ne{to je protivure~io komesaru ~ete, uzeli su pu{ku a dali mu sanitetski ranac da nosi i sad on dodje k meni, ka`e slu{ajte {ta da uradim da me prime natrag u taj SKOJ. Ja ka`em, slu{aj, budi pristojan, nemoj ni{ta odgovarati, poka`i se u borbi. I sad kad je bila prva akcija i kad smo i{li u napad, prvi koji je jurio u taj napad bio je taj Rudi Rajh sa rancem sanitetskim na ledjima, meni se

kosa digla na glavi, pla{io sam se za njega i za njegov `ivot, medjutim, nakon pola sata, on se pojavio sa pu{komitraljezom, kako ga je zarobio neznam, jasno on je odmah ponovo bio u SKOJ. Mislim, tu nije zavr{eno njegovo junakstvo, ja sam bio prisutan kad mu je uhvatio mitraljez jednu i drugu nogu i kad su ga nosili on je pevao. To je bilo ve} u Slavoniji, ali je pevao, posle smo sva trojica i on i Volner i ja smo bili svi po komesar bataljona, ja sam bio u sedamnaestoj, on je bio u 28. a Volner je bio u {esnaestoj. Svi smo spadali u 21. diviziji ~iji je bio komandant bio moj biv{i komandant brigade Radoica Nemezi}, heroj, jedan od retkih junaka koji je mislim ovako jedna li~nost koja, on je rodom iz Slavonije ali je Crnogorac iz Ade. On je bio jedan neverovatan junak i dobar komandant.

To je bila koja divizija?

- 28. udarna divizija koja je u~estvovala u oslobadjanju Beograda. Ali sad mi reci ti si reko malopre da }e biti pri~e o Volneru da na vreme nije bio uhap{en?
- To je isto bio jedan super hrabar ~ovek, ja znam da je on neznam gde je to bilo u Slavoniji, uleteo je u jedan bunker, razoru`ao njih {estoricu iz tog bunkera, izveo, doveo u {tab.

Usta{e ili Nemce?

- Usta{e, domobrane. Ali znam to da je Rudi i on i za mene i taj Radojica Nemezi} tvrdio kao komandant divizije da smo vrlo hrabri i, on je to jedanput napisao da je on imao tri Jevreja za koju nijedan Crnogorac ne mo`e re}{i da je bio hrabriji od njih. On je bio taj koji je bio jako hrabar i on kao takav volio je da mi sa njim diskutiramo, ja znam bila je jedna borba i on kao komandant juri i mi smo bili u napad. On meni ka`e {ta ti kao komesar bataljona u prvim redovima, ja se okrenem pa mu ka`em a ti kao komandant divizije {ta ti ima{ tu da radi{. To je on volio. On je volio ljude koji su sa njim mogli razgovarati i koji su imali pravo da s njim razgovaraju. Mi smo ostali prijatelji do njegove smrti. On je nedavno pre godinu-dve umro od izliva krvi na mozak, ali je bio stvarno jedan junakina. Ja sam opet imao sre}{u da sam najve}i deo rata proveo sa junacima, komandant moje brigade bio je jedan od tih banijaca Jokan Milan, Srbin, isto narodni heroj, onda sam na Kalniku bio sa Ivanom [iblom, to je bio Hrvat, polujevrej, u stvari,

bio je isto narodni heroj i isto jedan super hrabar koji je posle malo potom hrvatskom pitanju zaglavio, ali on je prve usta{e ubio sa jo{ jednim u Zagrebu iz Botani~ke Ba{te.

(Nastavlja se)